

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

ЖАББОРОВА МАТЛУБА РУСТАМОВНА

**ХАЛҚ ҚИССАЛАРИДА АНЪАНА ВА
ЎЗИГА ХОСЛИК**

халқ китоби “Қиссаи Жамшид” мисолида

Монография

Тошкент
“Innovatsiya-Ziyo”
2020

УДК УЗФ
ББК 82.3(5Уз)
Ж 13

Жабборова Матлуба Рустамовна

**Халқ қиссаларида анъана ва ўзига хослик (халқ китоби
“Қиссаи Жамшид” мисолида)/ монография/. - Тошкент:
“Innovatsiya-Ziyo”, 2020, 146 б.**

Монографияда Шарқий адабиётда анъанавий Жамшид образининг пайдо бўлиши – генезиси, тадрижий такомиллиги, илмий ҳамда бадиий адабиётдаги тараққиёти, шаклланиши жараёнлари ўрганилган. Китоб кенг илм-адаб аҳлига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир
Ҳамиджон Ҳомидий
Филология фанлари доктори, профессор

Такризчилар:
Жасур Маҳмудов
Филология фанлари номзоди, доцент
Марғуба Абдуллаева
Филология фанлари номзоди, доцент

Монография Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий-техник Кенгашининг 2020 йил 24 октябридаги 4-сонли мажлиси баённомаси билан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-6216-0-2

© **Жабборова М.**, 2020.
© “Innovatsiya-Ziyo”, 2020.

МУҚАДДИМА

Халқ қиссаларида бадиий адабиётнинг анъанавий сюжетлари билан бир қаторда халқ оғзаки ижодининг тилларда дoston, эл орасида машҳур бўлган қаҳрамонларини учратиш мумкин. Тадрижий жиҳатдан кузатганда, халқ ижодиёти ҳамда ёзма жанрларнинг бирикуви халқ қиссаларининг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Бундай қиссаларнинг ёзма варианты, одатда, илмий адабиётларда “халқ китоблари” номи билан юритилади.

Халқ қиссаларининг яратилиши ҳам муайян тарихга эга. Масалан, “шоирлар халқ ижодидаги тайёр сюжет ва қаҳрамонлар саргузаштини ўз ижодий лабораторияларида қайта ишлаганлар, уларга тарихий шароитнинг талаб ва эҳтиёжлари тақозо қилган айрим ўзгартиришларни киритиб, бадиий жиҳатдан сайқал бериб, уларни ёзма адабиёт намуналарига айлантирганлар.”¹ Шундай қилиб, халқ оғзаки ижоди билан ёзма адабиётга хос хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган оригинал бадиий асарлар майдонга келган ва улар халққа манзур китоблар бўлиб қолган.

Хусусан, “Шоҳнома” қаҳрамонлари ўзбек халқи орасида кенг шуҳрат қозониб, улардан айримлари ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётида ижодий қайта ишланди.² “Қиссаи Жамшид” асари ана шундай анъанавий сюжет ва образни қайта ишлаш асосида яратилган халқ ижоди намунасидир. Ушбу асарнинг оғзаки ва ёзма вариантлари ўз даврида эл орасида жуда машҳур бўлган. Одамлар маҳалла-ю гузарларда йиғилиб қиссахонлик кечалари ташкил этишган ва ўзбек халқ қиссалари қатори Жамшид қиссасини ҳам мутолаа этишган.

Ўтмишда эпик асарларни халққа етказувчилар қаторида қиссахонлар машҳур бўлган. Қиссахонлар халқ дostonларининг қайта ишланган нусхаларини, қизиқарли таржима ҳикояларни, классик адабиёт намуналаридан “*фольклорлаштирилган*” вариантларини, турли хил жангномаларни чойхоналарда, ҳар хил йиғинларда ёдаки ёки қўл ёзма ва босма матн асосида ўзларига хос оҳангда ўқиганлар.³

¹ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. 2-китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б 55.

² Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1965. – Б 122.

³ Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б 192.

Қиссаларнинг оғзаки вариантларини пайдо бўлиши, хат-саводи бўлмаган одамлар учун айтиш муддао бўлган. Бундан ташқари халқ орасида эртақчилар, дoston айтиувчи бахшилар, қиссахонлар, ровийлар ҳам бўлганки, улар ҳам маълум даражада оғзаки ижод намуналарининг сақланиб қолинишига ҳисса қўшганлар. Қиссаларнинг оғзаки вариантлари ҳам яратилиб, магнит тасмаларига муҳрланганлиги бунинг исботидир. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тил ва адабиёти институтининг “Фольклор архиви”да қиссагўйлар, бахшилар томонидан айтилган ва магнит тасмаларига муҳрланган халқ китобларининг оғзаки вариантлари ҳам сақланади.

Шунингдек, Н.Маллаевнинг халқ китобларини ўрганиш фольклоршунослик ва адабиётшунослик учун муҳим илмий қимматга эга эканлигини, В.Абдуллаевнинг халқ қиссалари “икки ижод боғининг меваси” сифатида адабиётшунослик ва фольклоршуносликнинг муҳим ўрганиш объекти бўла олиши ҳақидаги тавсиялари ва Т.Мирзаевнинг халқ китобларини адабиёт тарихи нуқтаи назаридан ўрганиш зарурати юзасидан қайд этган фикрларини инобатга олиб, мазкур ишни ўрганишга бел боғладик.

Миллий адабиётимизнинг ғоявий, адабий-эстетик оламини янгича нуқтаи назар билан тадқиқ этиш зарурати бугунги кунда қадимий, маънавий меросимиз бўлган халқ қиссаларининг бир намунаси “Қиссаи Жамшид”ни ўрганиш, қиссадаги анъана ва ўзига хослик, ундаги бош қаҳрамон Жамшид образининг генезиси, мазкур образнинг ўзбек мумтоз адабиётидан халқ қиссасига кириб бориши, унинг тарихий шаклланиши ва бадиий талқинини аниқлаш каби масалаларни юзага келтирди. Зеро, Жамшид образи ҳақида ўзбек халқ китоби “Қиссаи Жамшид”нинг қўлёзма, тошбосма ва халқ оғзаки вариантларининг мавжудлигига қарамай, асар махсус ўрганилмаган.

І БОБ. ЖАМШИД ОБРАЗИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДАГИ АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ОМИЛЛАР

Жамшид образининг “Авесто” ҳамда қадимги мифлардаги талқини

Турон ва Эрон халқлари адабиёти тарихи қадимдан умумий манбалардан озиқланиб, ривожланиб келган. Шу сабабли Шарқ халқлари адабиётидаги анъанавий образларнинг келиб чиқиш илдизлари бир манбага бориб тақалади. Шарқ адабиётидаги анъанавий сюжет ва образларнинг илдизини “Авесто”дан излаш мумкин. Хусусан, бадиий адабиётдаги Жамшид образи ҳақидаги дастлабки маълумотлар илк бор мазкур манбада қайд этилган ва кейинчалик оғзаки ҳамда ёзма манбаларга кўчган. Қадимги Эрон манбаларида ҳам Жамшид номига алоҳида урғу берилади. Манбаларда Жамшид номи Йима ёки Яма шаклида учрайди. Чет эл олимларининг тарих, маданият, адабиёт, социология соҳалари бўйича қилинган тадқиқотларида “Авесто”даги Жамшид фаолияти бевосита қаҳрамон номининг этимологик маъносига боғлаб таҳлил этилади. Эътиборли жиҳати шундаки, барча тадқиқотларда Жамшид ҳақидаги илк маълумотлар “Авесто”дан бошланган ва сўнг халқ оғзаки ижоди орқали ривожланганлиги қайд этилган.

Жамшид – Йима номининг этимологияси. “Авесто”да Жамшид номи “Йима Хшайатийа” шаклида қайд этилган ва у “ёруғлик” деган маънони билдиради. Жамшид сўзи икки қисмдан иборат ҳамда “Жам” жамлик, жамланган маънода; “Шид” ёркин, порлаб турувчи, ёруғлик сўзидан келиб чиққан⁴.

Йима – Жамшид ҳақидаги дастлабки қарашлар эркак ва аёл ўртасидаги илк муносабатлар билан боғлиқ равишда пайдо бўлган. Илк яралиш ҳақидаги мифларнинг эгизаклар ўртасидаги кўшилиш билан боғланиши Ригведадаги Яма ва Ями ҳақидаги миф билан далилланади. Тадқиқотчи Н.Козлова фикрича, “Йима” номининг пайдо бўлиш тарихи қуйидагича: “Йима” сўзининг ўзаги қадимги ҳиндча исм бўлиб, бу эгизаклар тўғрисидаги мифларда акс этган. Мазкур ҳодиса “Жам” сўзининг этимологик

⁴ Ouseley W., Efq. Epitome of the ancient history of Persia. Extracted and translated from the “Jehan Ara”. – London, 1799. – P. 7.

маъноси билан боғлиқ. “Латишча “жумт”, яъни “том ёпмоқ” ва “жумис” – “иккиланган ҳомила” сўзлари рус тилидаги “покрыт” сўзига жуда яқин. Чунки бу сўзнинг рус тилидаги эквиваленти эротик символика бўлиб, уруғлантирмоқ, оталантирмоқ маъноларига ҳам эга. Покрова байрамида айтиладиган мурожаат кўшиғи айнан шунга бориб тақалади: “Ерни қор билан қопла, мени хотин билан” (Покрой землю снежком, а меня – женишком). Мазкур байрамдан бошлаб тўйлар бошланган⁵. Демак инсонлар тасаввуридаги дастлабки никоҳ, тўй ва эр-хотинлик муносабатлари қадимги Йима номи билан боғланади ва Йима инсонлар тасаввуридаги илк яратилиш мотиви билан боғлиқ образ сифатида ривожланади. Натижада Йима ёки Яма дастлабки яратилган *эгизак* ва унинг сингиси Йамака ёки Ями билан бўлган муносабати – эр-хотинлик ўртасидаги *дастлабки муносабат* деб баҳоланади.

Эгизаклик ва инцестлик мавзусини ҳинд мифларида келтирилган ака-сингил – эгизаклар Яма ва унинг сингиси Ями бошлаб беради. Умумевропадаги “эгизак” номи, яъни “*ieto*” сўзининг келиб чиқиши қуйидагича: қадимги ислом мифологиясида биринчи одам – Ймир (Imir), яъни ирландча “*e(a)-main*” – “эгизак”; финдча “*eamna*” – “уч эгизак Фин” – “уч ака-сингиллар” маъносини билдиради ва сингиси уларни ўзи билан жинсий муносабатга киришишга кўндирган. Шунингдек, бу каби ўхшаш мотивларни ўрта эрон солномаларида Йима ва унинг сингиси Йимакнинг никоҳ қурганида ҳам кўриш мумкин. Унга кўра ака-сингил ўртасидаги никоҳ – зардуштийларнинг никоҳларига андоза бўлган. Қадимги ехетликларда Кониса қироличасининг 30 ўғли ўз эгизаклари 30 сингиллари билан никоҳ қурганликлари тўғрисидаги маълумотлар бор ва буларнинг барчаси Йима қаҳрамонига бориб тақалади⁶. Мазкур далиллар Жамшид образининг кейинги даврлардаги анъанавий қиёфаси қандай пайдо бўлгани, қай тарзда шаклланиб боргани ҳақида мулоҳаза билдириш учун асос бўлади.

Жамшид номи билан боғлиқ изоҳларда яна шундай қараш ҳам мавжуд: “Йима Хшайатийа”нинг биринчи қисми Йима

⁵Козлова Н.К. Восточнославянские мифологические рассказы о змеях. Систематика. Исследование. Тексты: дисс. докт. филол. н. – Москва, 2007. – С. 71.

⁶Козлова Н.К. Кўрсатилган асар, 2007. – С. 70.

“жуфт”, “эгизак” ва Хшайатийа қадимги умумҳинд – Европада “қуёш” деган маънони англатади, шу боисдан Жамшид қуёшнинг эгизаги деб талқин этилади⁷. Эронлик олим А.Исмоилпурнинг изоҳлашича, “Жамшид аслида қуёш наслидан бўлиб, нур ва ёруғлик билан боғлиқдир. “Веда”ларда илк инсон бўлмиш Яма шаклида тасвирланган ва у синглиси Ями билан биргаликда биринчи эркак ва аёлни ташкил этишади⁸.

Рус олимаси И.Лобанкова Жамшид номининг келиб чиқиш этимологиясини бир тизимга солиб таҳлил этади. “Орияларнинг эрон-орийлар анъанасига кўра биринчи подшоҳ; ҳинд-орияликларнинг анъанасига кўра эса ўлувчиларнинг биринчи подшоҳининг номи – *Йима* дейилади. Бу сўз фин тилидаги *Йумала* – худо, *коми Йома* – касаллик ва ўлим тарқатувчи иблис (*кати Имро*, *ашкун Имра*, *прасун Йумра* – худо, *кумауни Жуйра* – ўлим, *маратхи Жавра* – қабристонлар иблиси) каби номлардан ўзлашган бўлиб, барчаси *Йама-Ража* – яъни, подшоҳ *Йамага* бориб тақалади”⁹. Демак, мифологик афсоналарда Жамшид номининг эгизак, ёруғлик, худо ёки подшоҳ маъносида қўлланилиши “Жам”, “Шид”, “Йима”, “Яма” сўзининг турли тиллардаги этимологик маъносига ҳам боғлиқ бўлган. Анъанавий Жамшидга хос сифатлар, у билан боғлиқ таърифу тавсифларнинг кенг ёйилиши қаҳрамон номининг турли тиллардаги этимологик маъносидан келиб чиққан.

“Авесто”да Жамшид ҳақидаги лавҳалар турли ўринларда тарқоқ ҳолда келтирилади. Китобда унинг дастлаб беҳисоб йилқи ва сурувлар соҳиби бўлганлиги, кейинчалик подшоҳлик фаолиятини юритиши, ҳукмронлик даврида турли кашфиётларга асос солгани ва фожиали ҳалокати қайд этилган¹⁰. “Авесто”даги Жамшид образи билан боғлиқ маълумотлар куйидагича таснифланди:

1. ***Жамшиднинг туғилиши билан боғлиқ лавҳалар.*** “Авесто”нинг “Ясна” қисмида Зардушт ва ўлимни узоқлаштирувчи Ашаван Ҳум ўртасидаги савол-жавоб берилган. Унда Ашаван Ҳум одамлар орасида биринчи бўлиб Жамшиднинг

⁷ Рак И. Мифы Древнего и ранне средневекового Ирана. – Москва: Летний сад, 1998. – С. 157.

⁸ Абулкосим И. “Шохнома”да Кайхусрав афсонаси // Сино. – Тошкент, 2011. – № 41-42. – Б. 6.

⁹ Лобанкова И.П. Опыт реконструкции культуры протогорода: на примере историко-археологического памятника Аркаим: дисс.канд. культ. н. – Екатеринбург, 2009. – С. 58.

¹⁰ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Таржимон: А.Маҳкам. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 14.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА.....	3
I БОБ. ЖАМШИД ОБРАЗИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДАГИ АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ОМИЛЛАР	
Жамшид образининг “Авесто” ҳамда қадимги мифлардаги талқини.....	5
Тарихий ҳамда бадиий асарларда Жамшид мавзусининг ёритилиши.....	22
II БОБ. ЖАМШИД ОБРАЗИНИНГ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДАГИ ИНЪИКОСИ	
Ўзбек мумтоз шеърлятида Жамшид образи.....	51
Алишер Навоий “Хамса”сида Жамшид ва жами Жам талқини.....	71
III БОБ. “ҚИССАИ ЖАМШИД” ВА ҚИССАДАГИ ЖАМШИД ОБРАЗИ	
“Қиссаи Жамшид”нинг ёзма ва оғзаки манбалари хақида.....	84
Қиссадаги Жамшид образи талқинида анъана ва ўзига хослик.....	97
“Қиссаи Жамшид” асарининг поэтик хусусиятлари.....	118
ХУЛОСА.....	130
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	135

Жабборова Матлуба Рустамовна

**ХАЛҚ ҚИССАЛАРИДА АНЪАНА
ВА ЎЗИГА ХОСЛИК**
халқ китоби “Қиссаи Жамиид” мисолида

Монография

Тошкент - “Innovatsiya-Ziyo” – 2020

Муҳаррир Холсаидов Ф.Б.

*Нашириёт лицензияси АИ № 023, 27.10.2018.
Босишга 5.12.2020 да рухсат этилди. Бичими 60x84.
“Times New Roman” гарнитураси.
Офсет босма усулида босилди.
Шартли босма табағи 10. Нашр босма табағи 9,2.
Адади 160 нусха.*

*- “Innovatsiya-Ziyo” МЧЖ матбаа бўлимида чоп этилди.
Манзил: Тошкент шаҳри, Фарҳод кўчаси, 6-уй.*